

מכתב לברז'נייב

בשנת 1979, כשנודע לנו שארצות-הברית מנהלת משא-ומתן על עיסקת חליפין עם ברית-המועצות המבקשת לשחרר מרגלים סובייטיים מהכלא האמריקני, מיהרתי להאיץ בראשי הקונפרנס לפנות לדרג הגבוה ביותר בממשל ולבקש כי יפעלו לשחרורם של אדוארד קוזניצוב, מרק דימשיץ, יוסף מנדלביץ' וולף זלמנסון, כולם מנידוני משפט לנינגרד הראשון. סילוה זלמנסון שוחררה עוד קודם לכן בעיסקת חליפין, שבה טיפלו אנשי השב"כ הישראלי. היא שוחררה תמורת מרגל סובייטי, ששוחרר מהכלא הישראלי. מבין נידוני פרשת המטוס של 1971, כבר שוחררו אלה שנידונו לתקופות מאסר קצרות. ארבעת "אסירי ציון" שנותרו בכלא, לא נחשבו, לדעתי, כ"מחיר גבוה" תמורת שחרור שני מרגלים סובייטיים, שזה עתה נידונו למאסר ממושך. אחרי ככלות הכל, ל"אסירי ציון" אלה נשארו רק שנים ספורות בלבד עד לשחרורם.

ביקשתי לשוחח עם פרופ' שולמן, סובייטולוג מאוניברסיטת קולומביה, שהיה יועצו של מזכיר המדינה סירוס וואנס. שולמן, שהיה ממוצא יהודי, לא נראה מאושר במיוחד כשהתעניינתי אצלו בדבר עיסקת החליפין. בכל זאת אישר, שבכלא האמריקני אכן יושבים שני מרגלים סובייטיים, שבית-משפט אמריקני גזר עליהם עונש כבד ביותר. הוא גם אישר שהסובייטיים גילו עניין בעיסקת חליפין כלשהי. סיפרתי לשולמן על עיסקת החליפין, שבה שוחררה סילוה זלמנסון, והאצתי בו לטפל בשחרור נידוני לנינגרד. ככלל, היו הסובייטיים מוכנים לשלם מחיר יקר תמורת שחרור סוכניהם, ככל הנראה, כדי לשמור על מורל גבוה אצל מרגליהם, שפעלו בתנאי סיכון גבוהים. שולמן גילה את אוזני שכבר באה אליהם פנייה מטעם ארגונים יהודים, והנושא נמצא בשלבי בדיקה. גם פרופ' זביגנייב בז'ז'ינסקי, היועץ לבטחון לאומי של הנשיא, התעניין אישית בנושא.

עיסקת החליפין אכן בוצעה, כפי שכבר סופר לעיל. יחד עם דיסידנטים אחדים ממתנגדי המשטר שוחררו גם שלושה מתוך ארבעת "אסירי ציון": קוזניצוב, דימשיץ וזלמנסון. יוסף מנדלביץ' נשאר מחוץ לעיסקה.

ראש-הממשלה שביקש להודות לברז'נייב על המחווה, קרא להתייעצות דחופה כדי לדון באופן העברת המסר. בגין חשב שמן הראוי לשלוח מכתב לברז'נייב, שבו יביע קורת-רוח והערכה על שחרור שלושת האסירים, ויבקש את שחרורם של יתר האסירים, שנדונו על מאבקם למען זכותם לעלות למדינת היהודים. שאלת השאלות היתה האם לתת פרסום למכתב כזה. אני סברתי שאת עניין הפרסום יש להשאיר להכרעתו של ברז'נייב ויועציו. כמו כן הדגשתי שצריך לנסח את המכתב כך שלא תתבקש עליו תשובה או תגובה, וזאת למקרה שברז'נייב יחליט שלא להגיב.

בגין הסכים לדעתי, והציע שאטוס לווינגטון כדי לבקש ממזכיר המדינה למסור את המכתב לשגריר ברית-המועצות, אנטולי דוברינין. בו במקום ישב בגין וכתב את המכתב, ועלי הוטל לדאוג לתרגומו. הזעקתי את חסיה גורב, עובדת ותיקה ב"נתיב", שהגיעה לירושלים מצוידת במילון עברי-רוסי משובח ובמכונת כתיבה רוסי, ועבדנו בצוותא על התרגום. יהודה אבנר תירגם את המכתב לאנגלית, כדי שאוכל למסור בווינגטון את הנוסח האנגלי, לעיונו של מזכיר המדינה וואנס.

טסתי לווינגטון שם נקבעה לי פגישה עם מזכיר המדינה. בשל היעדרו של השגריר, אפי עברון, שהיה באותו יום מחוץ לעיר, הצטרף אלי הציר חנן בר-און. בלשכתו של וואנס המתין לבואנו גם פרופ' שולמן. מסרתי כי ראש-הממשלה מבקש לזכות בשירותו הידידותי של מזכיר המדינה כדי להעביר את מכתבו לברז'נייב, והוספתי כי בגין מבקש להימנע מלתת פומבי לעניין. הגשתי את הנוסח האנגלי לוואנס ואת הנוסח הרוסי לשולמן, ואילו את המכתב המקורי, השארתי כמובן, לפי שעה ברשותי. וואנס, קרא את המסמך, שאל לדעתו של שולמן שמילמל משהו לא ברור, ואחר-כך העיר שרצוי למחוק את הבקשה לשחרור "אסירי ציון" נוספים. סירבתי בתוקף ונדמה שלא הצלחתי להסתיר את נימת הכעס שהשתמע מדברי. "ראש-הממשלה בגין או כל ראש-ממשלה אחר בישראל, לא יוותר על הפנייה לשחרור אסירי ציון", אמרתי. גם וואנס לא היה מרוצה מהערתו של שולמן והעיר בחוסר סבלנות מופגן: "לא נתבקשנו לתת עצות לגבי תוכן המכתב. נתבקשנו למסור את המכתב לדוברינין. תתייחס רק לבקשה הזאת." שולמן ביקש זמן לשקול את הבקשה והבטיח להתקשר למחרת היום לשגרירות. שולמן לא התקשר. בינתיים חזר לווינגטון השגריר אפי עברון וביקש להתקשר עם שולמן, אך העלה חרס בידו. שולמן היה מחוץ לעיר. ניסיתי לבחון את האפשרות שאפי עצמו יבקש פגישה עם אנטולי דוברינין, שגריר ברית-המועצות בווינגטון, ולהפתעתי היה אפי כמעט בטוח שדוברינין ישיב לפנייתו בחיוב. הצעתי שנתקשר טלפונית אל ראש-הממשלה ונשוחח בקו רגיל, מתוך הנחה שייתכן והאמריקנים מצותתים לשיחה. התקשרנו לבגין. סיפרתי לו על הפגישה עם וואנס ועל התנהגותו של שולמן, וביקשתי אישור שאפי ינסה את כוחו בפנייה ישירה לדוברינין. בגין נתן מיד את הסכמתו. אפי התקשר עם השגריר הסובייטי והסביר שבידו מכתב שראש-ממשלת ישראל רוצה להעביר באמצעותו לברז'נייב. דוברינין נשמע נינוח כאשר הסביר שעליו לבדוק את לוח הזמנים והוא יתקשר בהקדם. להפתעתנו, תוך פחות מ-24 שעות קבע דוברינין את שעת הפגישה בשגרירות הסובייטית. אפי מסר לדוברינין את המכתב. בשיחה הקצרה, שבה הזכיר שגריר ישראל את הרושם החיובי שהותיר שחרור האסירים, הוא גם הדגיש שראש-הממשלה יתן פומבי לתוכן המכתב, רק אם הנשיא ברז'נייב ירצה בכך. בשובו מהפגישה דאג אפי עברון להודיע למזכיר המדינה, שלא יטרח עוד בעניין המכתב, שנמסר כבר בפגישתו עם דוברינין. "מצוין", קרא בגין בטלפון, משהודענו לו על השלמת המבצע לרבות ההודעה לוואנס. גם אם לא היתה חשיבות

מיוחדת במסר ששלח בגין לברז'נייב, תיאור הפרשה האיר את הנסיבות, שבהן פעלנו ואת האישים בהם נתקלנו.

כאמור, זכיתי, בדרך-כלל, מצידו של בגין בגיבוי ובאמון מלא, ועם הזמן הוא הקפיד להיוועץ בי, גם לפני שנקט בצעדים שנראו לו הגיוניים. אך היו גם תקלות. כך למשל, באחת הפעמים שנעדרתי מן הארץ, פגש ראש-הממשלה קבוצת עולים-מדענים מברית-המועצות ובראשה עולה מבאקו - זמצוב. אנשי הקבוצה הגדירו את עצמם כפרופסורים בעלי מומחיות מיוחדת, שאינה מוכרת באקדמיה הישראלית. הפרופיסורים-העולים הסבירו לראש-הממשלה שבברית-המועצות עסקו במחקרים סוציולוגיים, כלכליים ורעיוניים של החברה, המשק והמערכת המדינית של ברית-המועצות. זמצוב הציע להקים מכון מיוחד, שיאפשר להם לנצל את כישוריהם. למחקרים כאלה, טען זמצוב, יש "שוק" במערב ולאחר תקופה קצרה שבה יזדקק המכון למימון ממשלתי, הוא יוכל "לעמוד על הרגליים". בגין, שהתרשם מאוד מזמצוב ומחבורתו, וראה בחיוב מתן סיוע שיאפשר להם להיקלט קליטה מקצועית וכלכלית, פנה לדוד לוי, שהיה אז שר הקליטה, והמליץ בחום לסייע להם. בתוך זמן קצר הובטח התקציב להפעלת המכון שיעסיק כ-6 מדענים. מישהו במשרד הקליטה גם ייעץ לשר לשתף את משרד-החוץ בפרוייקט "מכון זמצוב", ומשרד-החוץ העלה את שמו של דיפלומט שפרש לגימלאות והיה בעבר שגריר בוורשה, ואף ניהל זמן מה את המחלקה למזרח אירופה, כמי שינהל את המכון יחד עם זמצוב.

פרטים אלה נודעו לי מפיו של זמצוב, שביקר אצלי עם שובי ארצה. הוא השאיר עלי רושם של מניפולטור יותר מאשר של מדען. על-כל-פנים, פרט אחד בביוגרפיה שלו עורר אצלי חשדות. זמצוב הציג עצמו כפרופסור לפילוסופיה. בברית-המועצות נחשבה הפילוסופיה למקצוע אידיאולוגי מובהק, ורק קומוניסטים "נאמנים ובדוקים" זכו למעמד פילוסופים באוביברסיטאות הסובייטיות.

התקשרתי עם דוד לוי ואמרתי לו שיש להבטיח פיקוח אוניברסיטאי שילווה את הקמת המכון המוצע על-ידי זמצוב. השר הסביר לי כי האוניברסיטה העברית לא גילתה עניין בפרוייקט, בעוד שמשרד-החוץ העמיד אדם מתאים שישתתף בהנהלת המכון. הידיעה על הקמת המכון התפרסמה, ויום אחד ביקשה קבוצה של כ-28 עולים חדשים, כולם מבאקו, לראותני בדחיפות. חבורה סימפטית מאוד של עולים, שברובם נקלטו היטב בארץ, ובראשה מהנדס ראשי לשעבר במפעל גדול מאד בבאקו, שנתקבל על-פי בקשתו, כפועל מן השורה במפעל במפרץ חיפה. בהתרגשות רבה סיפרו לי העולים כי לפי שמועות שהיו נפוצות בבאקו, רכש זמצוב את הדיפלומה שלו בדרכי מרמה, ואחר-כך הוסיפו כי הוא זכה בהיתר יציאה במהירות שהחשידה אותו בעיני הפעילים בבאקו.

לא רציתי להטריד בסיפורים ששמעתי לא את דוד לוי ובוודאי שלא את ראש-הממשלה, אך העברתי את אשר שמעתי מהעולים לידיעתם של הגורמים שטיפלו בהקמת המכון. למוד נסיון הייתי, ונזהרתי בדרך-כלל מהסקת מסקנות על סמך שמועות שהופצו על-ידי עולים-תופעה שהיתה שגורה מאוד באותם ימים. אלא שהפעם

"התלבשו" על הנושא מדענים עולים, מהוותיקים יותר, והם היו אלה שקיימו דיונים בנושא עם משרד הקליטה ומשרד-החוץ.

שמו של זמצוב שב ועלה לכותרות בסוף שנות השמונים, כאשר, באורח פלא, פילס נתיבים הישר אל צמרת השלטון של גורבצ'וב והצליח להסדיר לשרי ממשלת ישראל פגישות עם שרים בממשלת ברית-המועצות. שר האוצר ושר המדע אפילו זכו לפגוש בגורבצ'וב עצמו. כשקראתי בעיתונות על הקשרים והגישה של זמצוב אל צמרת השלטון הסובייטי, לא הצלחתי, וכמוני לא הצליחו גם אחרים, כולל השרים שנעזרו בו, לברר את מקור הקשרים האלה ואת טיבם.

גם במרכז הסיפור הבא עומדים בגין ופרופסור יהודי רוסי, אלא שסיפור זה חיובי פי כמה מאשר קודמו.

פרופסור בנימין לויץ', מחשובי המדענים הסובייטיים ופיזיקאי בעל שם עולמי, נודע כאחד הרפיוזניקים המפורסמים ביותר, במיוחד בקרב הקהילה המדעית במערב. גם בנו הצעיר, שהוגלה על-ידי הסובייטים, היה מדען מוכשר מאוד. כאשר נודע שלויץ' קיבל היתר יציאה, מיהרו כמה אוניברסיטאות אמריקניות להציע לו הצעות מפתות. שליחינו בארצות-הברית הודיעו לנו שנציג האוניברסיטה של ניו-יורק ואולי גם נציגי אוניברסיטאות אחרות מארצות-הברית, מתכוננים לפגוש את לויץ' בווינה. אני יחסתי חשיבות רבה ביותר לכך שלויץ' יעלה ארצה. הערכתי שעלייתו תהווה מסר רב-משמעות למדענים היהודים במוסקבה, המבקשים להגר. ביקשתי מראש-הממשלה, שיתקשר עם לויץ' כשהלה יגיע לווינה, ויזמין אותו לפגישה עם בואו לארץ. לאמיתו של דבר, לא הכל היו תמימי דעים עם הצעה זו. היו כאלה שהציגו את השאלה - מה פתאום צריך ראש-הממשלה להתחנן בפני לויץ' שיעלה? ומדוע צריך לחלוק כבוד שכזה לאדם שיש חשש שינשור? שקלתי את העניין, ולבסוף החלטתי לבקש בכל זאת מראש-הממשלה לטלפן ללויץ'. לאחר ששמע מפי גם על השיקולים של מתנגדי ההצעה, החליט בגין לדבר עם לויץ'. בסופו של דבר עלה לויץ' לישראל, בין השאר בהתערבותו ובסיועו של פרופ' יובל נאמן, שהיה קשור איתו בכל שנות המאבק ליציאתו. מאוחר יותר חילק לויץ' את עבודתו בין אוניברסיטאות תל אביב וניו-יורק.